

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО**Лавренов В.А.**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

НАЦІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ БАЛАДИ Х.БОТЕВА**“ХАДЖІ ДИМИТР” ТА ДЕЩО ПРО ЇЇ ПЕРЕКЛАДИ**

Поезія Х Ботева має безперечно важливе значення в контексті світової літератури. Вона відбила національні прагнення болгарського народу в певний період та його психологію. Постановкою та розв'язанням нагальних питань поезія Ботева набула загальнолюдського змісту. В цьому плані особливе місце у творчому доробку поета займає балада “Хаджі Димитр”, яка сконцентрувала в собі всі найсуттєвіші риси його творчості.

За словами болгарського вченого Св.Цонева, балада “народжена з глибин народного епосу, з нашого етнічного відчуття поезії, але в той же час, вірш овіяно романтикою художнього уявлення, яке не визнає ніяких меж та умовностей” [13, с.114]. Часте звернення дослідників до творів такого типу цілком виправдано. Воно допомагає глибше проникнути у творчу лабораторію митця, повніше розкрити його зв'язок із національними джерелами.

У своїй баладі Ботев звернувся до теми гайдуцького руху, до проблеми звільнення батьківщини від турецького ярма, розв'язуючи яку він, власне, і виходить за національні межі, стверджує право кожного народу на боротьбу за свободу та незалежність, уславлює подвиг героїв.

Тема гайдуцтва від початку османського поневолення була традиційною у фольклорі та літературі південних слов'ян. Вона споріднює баладу Ботева з гайдуцькими, юнацькими та міфічними народними піснями, вплив яких, що позначився на ній, вже зазначався дослідниками [4, с.17]. Але, крім цього типу пісень, на нашу думку, балада дуже близька й до жниварських, що, власне, й посилює її національну своєрідність. Про близькість цих пісень до балади дозволяє говорити навіть побіжне порівняння. Зокрема, цікаве зауваження колись зробив відомий російський фольклорист М.І.Кравцов про те, що пісня болгарських женців визначалась збирачами фольклору як “тъжна песен” (тужна, тужлива пісня), пісня з тягучим, повільним наслівом, драматична за змістом [7, с.245]. Всі ці визначені деталі в баладі Ботева присутні, навіть епітет “тъжни”, що й підтверджує нашу думку про вплив жниварських пісень. Звичайно, що визначення “тъжни” поет надав народним пісням самостійно, незалежно від фольклористів і, мабуть, раніше за них:

Жътва е сега... Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загинае
и тоя юнак... Но млъкни, сърце!

Варто згадати й свідоцтво Н.Константинова про виконання жниварських пісень: “Співають дві групи жінок... Звичайно співають дві дівчини або жінки, а слідом за ними підхоплюють і приєднуються інші дві. Говорять, що перші “заспівують”, а другі “пристають”, “підхоплюють”, “повторюють” (підкреслено нами – В.Л.) і т.п. Завжди друга група повторює куплет, який проспівала перша група” [7, с.245]. Саме такий спів бачимо в баладі Ботева:

И самодиви в бяла премена,
чудни, прекрасни, песен поемнат, – (підхоплять – В.Л.)
тихо нагазят трева зелена
и при юнакът дойдат, та седнат.

Самодиви тут підхоплюють гайдуцьку пісню Балкан і співають її, очевидно, також розподілившись між собою на групи й створивши послідовність (ступінчастість) у співі. Пісня ніби лине вгору, повертається в гори, як відгук на заклик.

У баладі самодиви виконують, можливо, подвійну функцію. Поранений юнак чує спів жниць, які, мабуть, і з’являються до нього в подобі самодив, лікують його. Адже тільки ці міфічні створіння знають ліки, які приховує природа, тільки їм вона відкриває свої таємниці. Вони ніби повертають його до життя, герой залишається в народній пам’яті, у пісні жниць.

Жниці звичайно працювали в полі в білій одежі, фольклорні самодиви також постійно в білому вбранні, тому поєднання їх у баладі цілком реальне. Але тут слід бути обережним, щоб не стати подібним до одного “дослідника”, який назвав самодив з ботевської балади “медициними сестрами, що вправно перев’язали рани” юнакові [2]. Самодиви в народних піснях постійно піклуються про юнаків, хоча іноді завдають людям лихо.

Говорячи про жниварські пісні, М.І.Кравцов відзначав, що вони своїм сюжетом пов’язані з часом роботи, а природа допомагає розкрити внутрішній світ героя. Як і народна пісня, ботевська балада також пов’язана з часом. Дія в ній відбувається майже добу (полудень, вечір, світанок), а природа одухотворена й виявляє своє ставлення до подій:

Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно, сърдито пече;
жътварка пее нейде в полето
и кръвта още по-силно тече!

Болгарські пісні женців часто починаються із звернення до героїні, яке не просто висловлюється, а виголошується. Таким чином виконавець привертає увагу слухача до діючої особи. Звернення мають місце й у баладі Ботева та в інших його поетичних творах. Ця особливість також наближає баладу до пісні женців. “В його поезії виявляється одна з головних рис болгарина – товарицькість, яка знайшла широке відображення і в народній пісні. Болгарин відчуває себе частиною суспільства, і чуття співдружності, колективізму в нього надзвичайно розвинуто. Тому він має потребу в постійному спілкуванні, в розмові з людьми” [12, с.190]. Підтвердженням цього є монологічність багатьох віршів Ботева. До одного з них (“Юр’ів день”) він взяв епіграфом слова з поезії О.С.Пушкіна з характерним і для російського поета зверненням.

Взагалі, ця риса поширена у слов'янській поезії.

Балада Ботева настільки близька до фольклорних пісень, що народ полюбив її, сприйняв як свою і створив для неї декілька мелодій. Це є свідченням яскравого прояву народного генія, який відбився в індивідуальній творчості Ботева.

Вірш присвячений певній особі. Але в центральній, п'ятій строфі поет в узагальненій формі говорить про героя, що віддав життя за свободу вітчизни. Разом із тим, він конкретизує його займенником "тоз" (той) та постановкою цезури не після п'ятого складу, як це відбувається в попередніх та наступних рядках, а після першого, тобто, після займенника:

Тоз, // който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалєят
земя и небо, звар и природа,
и певци песни за него пєят...

Тут Ботев, як висловився Д.Осінін, "блискуче розвинув ідею безсмертя, яку взяв з народного плачу-голосіння" (болг. – тъжаличка – В.Л.) [10, 34]. Таким чином, поет пов'язаний цією баладою ще з одним типом фольклорних пісень.

Народнопісенні традиції Ботев розвиває й коли передає особисті переживання. Це підтверджується присутністю жіночих образів, чим він наближається до жниварських пісень, і розміром – десятискладовим віршем із цезурою після п'ятого складу, притаманним жіночим пісням (зокрема у народному плачу використовується десятискладовник). Балада звучить повільно й урочисто. Іноді жниці співали у своїх піснях про гайдуків, тому не дивно, що в баладі поряд із юнаком з'являються жниці. До того ж, гайдук – захисник ("закрилник") народу, а жіночий образ часто символізує Батьківщину, від імені якої поет висловлює загальну скорботу.

Строфа про безсмертя героя особливо цінна у творчості Ботева. Вона виводить твір за суто національні межі й надає йому загально-світового значення. Мабуть, не випадково її інтонації та відгомін і розвиток теми можна почути в "Пісні про Сокола" О.М.Горького:

Пускай ты умер!.. // Но в песне смелых //
и сильных духом // всегда ты будешь //
живым примером, // призывом гордым //
к свободе, к свету! //

Безумству храбрых // поем мы песню!..

О.М.Горький добре знав і цінував творчість Ботева, про що свідчить лист письменника до П.Тодорова [3, с.273-275]. У "Пісні про Сокола" постійно (за невеликим винятком) після п'ятого складу стоїть цезура. Вона допомагає авторові в передаванні схвильованості, переривчастості дихання, урочистості та напруженості дії.

Зближує також ці твори мотив безсмертя та прославляння революційного подвигу. Отже, Горький розвивав високі принципи революційного демократизму, що знайшли своє відображення не тільки у творчості Рилєєва, Пушкіна, Лермонтова, як зазначалося раніше, але й Ботева. "Є безперечна логіка в тому, – писав Д.Ф.Марков, – що пролетарські письменники різних країн нерідко звертають до традицій

революційних романтиків XIX ст., відчувають їх близькість, що полягає як в гострому запереченні експлуататорського суспільства, так і в завзятих пошуках революційного ідеалу. Пролетарські письменники розвивають ці традиції, йдучи по лінії соціальної конкретизації явищ” [9, с.212].

Отже, за своєю надзвичайною емоційністю, художньою формою та пластичною образністю балада “Хаджі Димитр” є глибоко національним твором, який за своєю проблематикою піднімається на світовий рівень.

Загальна складність балади вимагає значної майстерності перекладача для відповідного відтворення всієї її структури засобами іншої мови. На деяких аспектах перекладу цього твору ми вже зупинились в одній із статей [8], хоча можна зробити ще деякі зауваження з цього приводу.

Говорячи про переклад О.Суркова, не можна не погодитись із думкою Г.Д.Гачева про надмірну русифікацію тексту та образів балади [1, с.114]. Це підтверджують вже хоча б такі вислови: “в крові горючей” (епітет недоречний, адже росіяни кажуть: “горючие слезы”, тобто “гіркі”), “в очах клубиться туман кровавый”, “исходит зноем круг солнца рдяный”, “брат названный” (у болгар – побратим), “сестрица” (зовсім російське звернення!). Перекладач дещо архаїзує текст, вводячи “мушкет” (у Ботева – “рушниця”).

Для порівняння наведемо третю і четверту строфи оригіналу й перекладу:

Лежи юнакът, а на небо
слънцето спряно сърдито пече:
жътварка пее нейде в полето
и кръвта още по-силно тече!

Лежит отважный. В выси небесной
исходит зноем круг солнца рдяный.
Жнея по полю проходит с песней
сильнее кровью сочатся раны.

Жътва е сега... Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак... Но млькни, сърце!

В разгаре жатва... Пойте, рабыни,
напев неволи! Встань, солнце, выше
над краем рабства! И пусть он спинет,
юнак сраженный... Но, сердце, тише!

Перекладачеві необхідно знати культуру та фольклор того народу, до якого належить автор твору, що перекладається. Глибоке їх знання може вберегти від неприємних помилок. У болгарському фольклорі сонце, якщо воно бачить несправедливість на землі, відразу припиняє свій рух і починає нещадно палити. У Ботева сонце теж виявляє своє незадоволення смертю юнака, що має статись, бо його боротьба за свободу народу справедлива. Переклад Суркова, на жаль, цього не відтворює. У нього сонце ніби виснажує себе, а не землю. У баладі жниця співає під час роботи “десь у полі”. Це “десь” (нейде) вже підказує, що поле велике, на ньому важко знайти жницю, і тому, мабуть, праця нелегка. Сурков дієсловом “проходить” створює враження легкості, прогулянки з пісню в полі.

Відома непримиренність Ботева до рабства, що було нав’язане його батьківщині. У нього це підкреслюється словами “робини”, “робска”, які в болгарській мові вказують на насильне підкорення, у той час як слова “рабини”, “рабска” означають добровільне підкорення. Те саме ми знаходимо в інших творах Ботева та в болгарському фольклорі. У даному випадку важко щось порадити перекладачеві, бо в російській та

українській мові ми не зустрічаємось із подібним явищем. Але знати такі нюанси треба, щоб не припуститись подекуди помилки.

Зокрема, не можна обійти мовчанням помилкове, як нам здається, зауваження К.Копержинського: "Семантика слова "раб" в мові "Ботева, Каравелова та інших революціонерів, починаючи з Г.Раковського, безперечно, включає стадну покірливість" [6, с.295]. У період пробудження національної самосвідомості болгарські письменники, мабуть, не могли використати це слово в такому широкому значенні. Так його можна було адресувати тільки лжепатріотам та зрадникам. Скорше, слова "раб", "стадо" (раб, райя) відбивали ставлення турок до пригнобленого народу, оскільки власне вони так його називали.

Невдалий у російському перекладі вираз: "И пусть он сгинет, юнак сраженный...". Автор не говорить, що його герой зборений. Навпаки, він сильний, мужній, і буде жити таким у пам'яті народній. У перекладі мотив безсмертя дещо притушується через категоричне: "И пусть он сгинет...". Підсилене часткою "пусть" дієслово "сгинуть" означає "зникнути без сліду". Наведені зауваження підводять до думки про потребу створення нового російського перекладу балади.

Цілоком слушно дала високу оцінку В.О.Захаржевська перекладові П.Тичини [5]. Він вірно помітив і доніс до читача ідею та образи балади Ботева. Достоту передано в його перекладі ставлення природи до подій, що відбуваються у вірші:

Лежить повстанець, а в небі палає
Сердцеє сонце і вітер віс...

Можна піддати сумніву введення образу вітру, але воно не порушує гармонійності вірша та його смислового навантаження, - а підсилює його. Виправдано це й болгарською народною піснею, де разом із сонцем можна знайти і образ вітру. Читач перекладу П.Тичини чує десь у полі голос жниці, що загубився у просторі, про що вже йшлося вище: "У полі – он чути – жниця співає..."

"Павло Тичина, – відзначав М.Т.Рильський, – перекладаючи Христо Ботева, використовує ходи української пісенної творчості, і разом з тим ви чуваєте, що перед вами болгарська земля, що це пише болгарський поет" [11, с.150].

Тичина дійсно шукав і знаходив засоби для відображення не лише ідеї та змісту творів болгарського поета, поезію якого він переклав повністю, але й його творчої манери. Тому оцінка Рильського праці українського поета цілоком слушна. Щоправда, у деталях він іноді міг розійтись із Ботевим, але це ні в якому разі не позначалось на ідейній стороні перекладів. До того ж надолужувати втрати він намагався засобами автора, якого перекладав. Хоча іноді помітні й творчі риси самого Тичини. Баладу "Хаджі Димитр" він переклав, прагнучи зберегти рівну кількість складів у рядку. Але це не завжди вдавалось. Звідси чергування: 11-12 складів. У зв'язку із збільшенням їх кількості з'являються лексичні вставки, додатки:

Живий він, живий е! Там на Балкані
Юнак лежить, стогне, підпливши весь кров'ю.
Ох мука, під серцем в глибокій у рані!
А й сам же ще молод, при повнім здоров'ю.

Вірш перекладу слід визнати подекуди розтягнутим, важкуватим внаслідок введення зайвих лексичних одиниць. Уповільнюють темп мовлення й неповнозначні слова.

Найбільш вдалими серед існуючих східнослов'янських перекладів є переклад Д. Павличка та білоруський переклад Н. Гілевича, які відтворюють десятискладовий ботевський розмір. Вже тільки внаслідок цього вірш у них постає зібраним, не таким розхитаним, як у Тичини, де рядки мають різну кількість складів. Десятискладовник гармонійно врівноважує ритміку вірша, сприяє підсиленню інтонаційного малюнка. Збережена й цезура після п'ятого складу. Як і оригінал, переклади звучать повільно й урочисто:

Не, не памёр ён!.. Там, на Балканах,
ляжиць і стогне на стромным схіле
юнак бясстрашны у глыбокіх ранах,
юнак у самай красе і сіле.

Так, він живий ще! Там, на Балкані
кров'ю стікає, стогнучи важко,
воїн потятий – рана на рані,
в розквіті сили юний ватажко.

Щодо образної системи перекладів, то вона в цілому співзвучна оригіналу. Зокрема, вдало подані центральні строфи, де йдеться про уславлення подвигу героя та нічний балканський пейзаж, який супроводжує відповідний звукопис:

Вечір настане – місяць засяє,
небо засвітить, золотом ткане,
звіється, гряне вітер у гаї, –
пісню гайдучьку грають Балкани!

Незважаючи на загальний успіх у відтворенні оригіналу, окремі формальні втрати в Павличка все ж таки є. Зокрема, у першій строфі перекладу, як можна побачити з наведеного вище, зникає анафора, яка має місце в Ботева і яку зберіг Гілевич:

...юнак з дълбока на гърди рана,
юнак във младост и в сила мъжка.

Однак у цій строфі перекладу, як і в оригіналі, підкреслюється юнацька сила героя та ступінь його поранення. Втрата інших анафор також компенсується збереженням загальної картини, що змальовується в кожному випадку окремо.

У цілому певні втрати в будь-якому перекладі неминучі, оскільки неможливо дослівно відтворити всі особливості художньої структури першотвору. Закони іншої мови, творча індивідуальність перекладача та інші фактори накладають свою печатку. Але, звичайно, перекладач повинен прагнути до максимального наближення до оригіналу, до його семантико-стилістичної структури та національної специфіки. У наш бурхливий час багато перекладається, більше, ніж будь-коли. У зв'язку з цим, як зауважує В.Цибін, потрібні величезні інтелектуальні сили, але їх майже нема. Тому й з'являється середній працівник, якого він називає "копірка". А звідси: "замість перекладу – перекладка, створено швидкісний метод створення віршоподібностей. Умертвляючи живий першотвір, на

його місце водружаємо мертві статуї. Стиль – один, – розфасовувальний... Ось чому досвід великих поетів, вдивляння в психологію перекладу сьогодні потрібні нам як ніколи” [14, с.13-14]. Зауваження В.Цибіна досить суворе, але цілком слушне, оскільки перекладами подекуди займаються непрофесіонали. А для цієї роботи потрібний хист, надзвичайне відчуття мови, як своєї, так і чужої, і значна обізнаність у багатьох сферах людської діяльності. Високим зразком перекладацької майстерності, звичайно, є творчість Тичини, Павличка, Гілевича...

1. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Сов. писатель, 1988. – 448 с.
2. Горанов Кр. За художествената условност // Народна култура. – 27.1. – 1973.
3. Горький А.М. Собрание сочинений: В 30-ти т. – Т.29. – М.: Гослитиздат. – С.273-275.
4. Джамбазки Х. Ботевата балада “Хаджи Димитър”. – София, 1955. – 69 с.
5. Захаржевська В.О. Поезія Христо Ботева в перекладах Павла Тичини // Міжслов'янські літературні взаємини. Ін-т літ-ри АН УРСР. – Вип.2. – К., 1961. – С.247 – 256.
6. Копержинский К. Значение Пушкина в формировании болгарской поэзии (50-70-е годы XIX в.) // Известия АН СССР Отд лит-ры и языка. – Т.IX – М., 1950.
7. Кравцов Н.И. Проблемы славянского фольклора. – М.: Наука, 1972. – 360 с.
8. Лавренов В.А. Баллада Христо Ботева “Хаджи Димитр” в русских и украинских переводах // Вопросы русской литературы. – Вип. 2 (20). – Львов, 1972. – С.87 – 92.
9. Марков Д.Ф. Генезис социалистического реализма. – М.: Наука, 1970. – 308 с.
10. Осинин Д. Хайдутството в народните песни // Българско народно творчество. – Т.2: Хайдушки песни. – София: Български писател, 1961. – С.5 – 64.
11. Рильський М.Т. Ясна зброя: Статті. – К.: Рад. письменник, 1971. – 285 с.
12. Смоховска-Петрова В. Ботев и народната песен // Септември. – № 8. – 1972. – С.190 – 198.
13. Цонев Св. Христо Ботев: Поезія и правда. – София: Народна просвета, 1970. – 163 с.
14. Цыбин В. Творческий сад // Литературная учеба. – № 3. – 1989. – С.3 – 27.

Summary

The article deals with problem of influence of the several different genres of the Bulgarian folk songs on the ballad “Hadzy Dimitr” by H. Botev and some aspects of its translation.

Стаття надійшла до редколегії 8.07.2004